

Костянтин Тищенко

Мовна ситуація в Україні в історичному вимірі

ПОКИ ЖИВІ УКРАЇНСЬКІ ДІАЛЕКТИ – ЖИВЕ УКРАЇНА

«Європа – скарбниця мов». Так звучить гасло Ради Європи до 2001 р., проголошеного Європейським роком мов. Коли б до цієї скарбниці приймали тільки писемні мови, тоді українцям – як і румунам, росіянам або сучасним грекам – довелося б показувати свої останні «письмові перепустки» хіба що 200-річних нових літературних мов. Зокрема, в нас – від часів І. Котляревського й тільки. Та ще й орфографія досі не впорядкована, і словник засмічений, і узус недовершений («пишіть так...», «не пишіть отак...»). Однак писемна мова – це, виявляється, ще не все. І тут ми не гірші й не кращі від інших, лише трохи забарилися, бо донедавна були найбільшим бездержавним народом Європи. Дехто з європейців кодифікував свої мови раніше (як-от ірландці або французи), дехто – пізніше (італійці, німці), а ще хтось – і зовсім недавно (румуні, норвежці).

Наступний пасаж із книжки сторічної давності настільки нас стосується, що вартий розгорнутої цитати. Як пише тодішній румунський автор Б. Александрі, «невдоволені єднанням двох [християнських. – К. Т.] церков на Флорентійському соборі 1449 р., молдавани скинули свого митрополита Митрофана і скасували латинське письмо, запровадивши слов'янську літургію. З церкви слов'янська мова перейшла до уряду і стала його офіційною мовою. Більшість державних актів і чимало рукописів того часу написані цією мовою, яку не

розуміли ані прості люди, ані самі священики. Ще згодом сюди прийшла грецька мова – від часів появи династії Фанаріотів наприкінці XVII ст. За неповних сто років грецька заповонила тут усе – князівський двір, міста, управління, школи й суди. Тубільна мова лишилася тільки по селах. Після повернення до влади місцевих князівських родів у 1821 р. почалося літературне відродження, що в Румунії, як і в Греції, передувало відродженню політичному. Мову довелося творити заново. Або, краще сказати, відроджувати. Почали з того, що скасували кириличне письмо й запровадили латинське, однак заздалегідь не домовилися про спосіб транскрибування. Потім заходилися очищати мову [від слов'янських, грецьких і турецьких слів – К. Т.], аби повернути її до її власних джерел, проте й тут ніяк не могли домовитися про вихідні положення: одні хотіли все позаміняти латиною, інші – італійськими словами, дехто – французькими. Внаслідок цього ще й сьогодні [1893 р. – К. Т.] вживана в Румунії мова не має чітких правил, ані правопису»¹. Усе тут таке знайоме, що коментар зайвий. Сподіваймося, що й в Україні за наступні 100 років її незалежності пристрасті нормування письмової мови також уляжуться.

Перед схожими проблемами опинилася свого часу й італійська мова в об'єднаній державі, яка періодично ще й досі повертається до їх розв'язання, – і це при тому, що Данте, здавалося б, заклав тут надійні підвалини **сучасної** писемної мови ще в XIV ст. у своєму основоположному творі *Про народну мову*

(1303–1307). А норвезька, яка дотепер має дві писемні норми, і обидві пізні, хоча народні діалекти її тривають безперервно від часів вікінгів? Тим часом писемна мова, дуже близька до справжньої давньонорвезької, утрималася як літературна зовсім в іншій країні – Ісландії... Фінська, доіндоєвропейська мова Північної Європи, письмово засвідчена «лише» від XVI ст. Нарешті баскійська витворила єдину літературну норму якихось 20 років тому, дарма що діалекти її – найстарші в Європі, бо на 20 тис. років (!) давніші від часу появи перших індоєвропейців на Балканах і фактично є живим залишком палеоліту². Висновок один: діалектні «стовбури» цих мов – прадавні, а літературний «цвіт» – молодий.

Коли йдеться про українську писемну мову, то тут також живі народні діалекти значно давніші від неї, адже в Україні, як доводить Ю. Шевельов, «тяглість живої, „природної“, „нерукотворної“ мови існує близько 1300 років»³. Коли ж мають рацію іраністи (В. Абаєв та ін.) і фрикативне *г* є рисою української мови, успадкованою від іранців (скіфів, сарматів, аланів), тоді цей вік доведеться подовжити ще на сім століть углиб праслов'янської доби. Зрозуміло, що переважна частина історії існування такого поважного за віком діалектного утворення від часів появи перших українських рис (фрикативне *г*, *дж*, *кв/цв*, тверде *р*, перехід *о*, *е* в *і*) пройшла лише в усному діалектному, переважно сільському середовищі. Тут-таки слід застеретти, що українські говірки не всі однаково давні. Найстарші серед них – західні й північні (поліські), вцілілі від домонгольських часів. Згодом, за «української реконкїсти» в пізньому середньовіччі були започатковані мішані говірки Вінниччини, Черкащини, Полтавщини, Слобожанщини. Найпізніше, у XVIII ст. – територіально найбільші степові говірки Таврії та Кубані.

З відомих історичних причин упродовж тривалого, майже двотисячолітнього часу існування українського говіркового масиву на його території для задоволення суспільних немісцевих, понадлокальних потреб було вживано кілька писемних мов.

Хронологічно першою літературною мовою України була мова моравсько-македонсько-болгарська за походженням – церковнослов'янська, в її киеворуській відміні – від часу хрещення киян у 988 р. Як зазначає Ю. Шевельов, «наявність такої літературної церковнослов'янської мови до нашої проблеми генези

української мови має побічний стосунок», і додає: «зрештою, для середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви – латина». З плином часу до цієї першої писемної мови в Україні проникали місцеві діалектні домішки – «не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоча згодом деякі з них і були легалізовані»⁴. Занепад цієї першої писемної мови був зумовлений політичним занепадом першої Київської держави з подальшим винародовленням давньої панівної еліти (хоча дрібна українська шляхта довгий час ще залишалася при своєму народі).

Друга писемна мова України – це мова військової гетьманської канцелярії XVI–XVII ст., мова судочинства, згодом – адміністративна мова Гетьманщини. Вона просякнута полонізмами й локалізмами, здедалі більш латинським синтаксисом, однак пов'язана і з церковнослов'янською саме своєю писемною, писарською традицією. Вживана також у Білорусі, вона функціонувала як офіційна в Литовській державі, нею складено Литовські статuti. Занепадала вона разом з Гетьманщиною і черговим винародовленням частини еліти (Прокопович, Скворода, Гоголь).

Третя письмова мова України (Котляревський, Квітка, Гулак, Шевченко) заступає другу майже одразу по занепаді її, причому демонструє раптом форми вдивовиж розвинені, несподівано довершені, пластично досконалі – з перших же рядків *Енеїди* І. Котляревського (1798 р.). Не потребує доведення, що ця мова виросла з «готового» живильного середовища, відтворила готові форми усної побутової українськомовної стихії, цебто нарешті стала найближчим письмовим відображенням живих говірок: у випадку *Енеїди* – «вимішаних» говірок Полтавщини.

Були в розвитку цієї третьої писемної мови України дві норми, щодо яких М. Грушевський в одній із статей 1906 р. висловив пересторогу: як так піде далі, то з одного етносу вийде дві різні нації – наддніпрянці й галичани. Актуальність проблеми видно з сучасних подій на Пряшівщині, де зацікавлені кола щойно відсвяткували 10-ту річницю успішного вирощування з українського діалектного підґрунтя русинської писемної мови для мініатюрного русинського народу. Очевидно, що мати з ним справу видається декому зручнішим, аніж з етнічною меншиною 50-мільйонного сусіда.

Ця передусім політична проблема лише підтверджує слушність думки Гая Вікторина (роки 300–362): *Gentem lingua facit* – «Мова створює народ».

Відмінність між живою діалектною стихією і тоненьким прошарком писемної мови часом унаочнюється. Якщо значна частина італійських запозичень прийшла в Україну справді через польську мову (*фортеця, палац, реєстр, кошти, решта, ковдра, жупан, скриня, комора, комин, барило, керсетка*), то цього не скажеш про південноукраїнські діалектні італізми. Передусім це назви вітрів: *тромонтан* (тобто «зпозагірний», північний), *острий* (саме так, без протетичного *z-*, від пізнюлат. *auster* – південний), *левант, пунент, майстра, широкий* (сіроко). Такі ж суто місцеві італізми є серед реалій морського й рибальського повсякдення: *прова, бастуння, бунація, пайоли, кавила, рашкетка*⁵. Історичних документів про обставини появи їх саме тут обмаль. Зате власне цей пласт типово прибережних українських італізмів спростовує комусь вигідний міф про незаселеність Дикого поля й Таврії до XVIII ст. Генуезькі колонії в Криму були зруйновані Туреччиною 1475 р. Отже, **місцева** українська традиція вживання цих слів може сягати без посередників до прямих контактів з генуезцями в XV ст. І це при тому, що офіційне навчання лоцманів останні 200 років велося в нас російською мовою – плюс підручники й карти! – з історично чужою для України голландською номенклатурою вітрів: *норд, зюйд, ост, вест* і проміжними.

Інший приклад – діалектна назва чорногуза *гайстер*, відома на Лівобережжі від Чернігова до Переяслава⁶. М. Фасмер довів, що ця назва – германізм. Однак ні на заході від названого району, ні деінде в бік теперішніх германських земель такої назви більше ніхто не вживає. Але ж Чернігів, Київ, Переяслав – це три міста, де найперше розмістили свої військові залоги варяги-руси, це ж і є найдавніший осередок найранішої, тобто наддніпрянської Русі⁷. Щоправда, і в писемній українській мові цих варяго-руських германізмів відомо чимало: спільні з сусідами – *стяг, кнут, ябедник, пуд*. Проте є суто українські: *жебрак, щогла, скарб, гатка, гатиши*. Звідки ж, як не з діалектів вони сюди прийшли? Але показово, що навіть без санкції писемної мови усна діалектна традиція сягає з тим *гайстром* X ст.

Далі – глибше. 1968 р. М. Брайчевський оприлюднив достережену ним відповідність більшості українських діалектів «своєму» ло-

кальному варіантові ранньослов'янських археологічних культур і щоразу одній з літописних племінних назв⁸. Так, волинські говірки, виходило б, досі історично продовжують мовлення волинян, подільські – бужан, покутсько-буковинські – тиверців, наддніпрянські – полян, сіверсько-поліські – сіверян, закарпатські – білих хорватів, галицькі – очевидно, дулібів. І хоча такої кореляції не знайшлося для діалектів лемків, бойків і гуцулів, які сформувалися в Карпатах внаслідок складніших процесів, переважна більшість сьогочасних, живих діалектів давнішої частини діалектного українського континууму постала як часове продовження давніх суспільних явищ ще дописемної доби, слід гадати, VIII–IX ст.

У цьому випадку українській діалектології явно пощастило, адже дослідник зумів вийти за межі власне діалектології, спроектвавши її поняття на вже датовані дані археології та історії. Певні хронологічні висновки можна часом робити й на основі вивчення мовних контактів. В. Мартинов уже давно успішно застосовує цю методику для відтворення часових етапів розвитку праслов'янської мови за даними слов'яно-іншомовних контактів. Аналогічний підхід варто застосувати й для часового впорядкування запозичень в українській мові, адже наслідком її відомих та окреслених у часі контактів стали значні пласти росіянізмів, полонізмів, германізмів, літуанізмів, раніше – тюркізмів та іранізмів. Показово, що всі вони мають своє окреме представництво в діалектній лексиці. Взагалі, досить погортати видані три томи *Етимологічного словника української мови*, щоб переконатися в численності діалектних слів, не вживаних у загальноукраїнській писемній мові, – у словнику ці лексеми-заголовки словникових статей подано у квадратних дужках.

Варто окремо зупинитися на готизмах. У слов'янських мовах їх відомо чимало: *шолом, меч, полк, шкло, дошка, виноград, бук, буква, редька, осел, кіт, лев, верблюд, дружина* (військова), *хижа, хлів, хліб, колодязь, скот, князь*. Але є й «сепаратно» українські готизми: *мити, шати, шеляг, лихвар* тощо. Очевидно, що в III ст. н. е. про писемну мову в українців не йдеться. То як же дотривали ці готизми дотепер, як не через діалектне усне мовлення? До того ж хазайнували готи не деінде, а саме в наших краях, тут, на Наддніпрянщині аж до приходу в 370 р. гунів, від яких зазнали нищівної поразки й зникли з історії (пізніші відомості про

кримських «готів» XVI ст. контрверсійні). Тут же, в Україні досі є й готські назви річок: *Велибок, Тирихва, Мурахва, Мерефа, Стинавка, Пискава, Танискава*, а по сусідству – й антиготські оборонні споруди тих часів, – щоправда, так само напівофіційно визнані, як і діалектне мовлення. Ідеться про обстежені й картографовані математиком А. Бугаєм Змійові вали, згодом датовані радіокарбонним методом за зібраними ним на валах зразками вугілля⁹. На північ од Віта-Бобрицької оборонної лінії, збудованої 370 р. проти гунів, проходить паралельна ділянка 280 р. Оце якраз і є лінія оборони від готів, безпосередніх сусідів предків українців тут, на межі Полісся. Виходить, що мовна пам'ять сягає в нас навіть III ст. А от у мовну пам'ять литовців готська навала на південь від Литви вкарбувалася так, що й пізніших своїх південних сусідів – білорусів литовці дотепер звуть у діалектах *gudai*, тобто *готи*, а *guda* – то досі *страховидло, страховище, потороча*.

Коли вже зайшлося про Змійові вали, або, як називав їх А. Бугай, – Велику древлянську стіну, то слід, по-перше, згадати, що ці рівнобіжні пасма земляних фортифікацій з рештками згорілого частоколу на них витягнуті в широтному напрямі практично по діалектній межі поліських говірок, досі «матеріально» відділяючи їх від решти українських діалектів. Ця ж діалектна межа колись відділяла дві хвилі в топонімії Полісся, спеціально досліджені В. Никоновим: назви поселень з давнішим суфіксом *-ичи*, очевидно, древлянські; з *-овці, -инці* – пізніші, подільські, залишені слов'янським населенням, яке «стало одним з компонентів української народності»¹⁰. По-друге, треба зауважити, що названі вище дати – не найдавніші в 900-річній історії безперервної й системної розбудови валів. На 45-му кілометрі шосе Київ – Житомир збереглася ділянка валів з радіокарбонним датуванням 20 років до н. е. (!), а невеликий 30-кілометровий вал у Забуянні датується 150 р. до н. е. (!). Це вже дати іранської, сарматської доби¹¹. Проте не забуваймо, що, за сучасними науковими уявленнями, іранські мовні впливи якраз і були останнім, третім складником (після балтійського й італійського) у формуванні праслов'янської мови¹², а іранський субстрат, – який і досі промовляє зокрема через оте незнищенне «українське» *з'*¹³, відоме й іншим центральнослов'янським мовам (білоруській, словацькій, чеській, верхньолужицькій), – простягався тоді до верхів'їв Дністра, на що вказував ще Геродот¹⁴.

Діалекти – як досі живі свідки справжньої, а не вигаданої історії – донесли до нас прадавні назви річок України, її гір, урочищ, поселень. Ці свідки – непідкупні і невблаганні, особливо коли давні назви розцінюються як «загадкові», незрозумілі, «непрозорі», тобто, непоясними на сучасному мовному ґрунті. Тоді навколо них виникають наївні пояснення «народної етимології». Однак, це лишень байки. Досить поглянути на мапу Чернігівщини й Сіверщини знавцеві литовської мови – і до нього одразу «заговорять» такі мовні сфінкси, як *Шостка* – «кущова», *Шатриці* – «лозове», *Дзнаєць* – «болотне», *Уздиця* – «пересихаюча», *Обложки* й *Полошки* – «підупалі, розвалені», *Гірині* – «лісові», *Гудові* – «білоруські», численні *Локні* – «ведмежі», *Жукотки, Жавинки* – «рибні», *Крупці* – «жаб'ячі», *Кудрявці* – «ставкові» тощо¹⁵.

Лише фахівець-балканіст зразу впізнає серед річок України назви фракійського і дакійського походження, бо зможе пояснити їх: *Ібр, Ятрань, Альта, Иртиця, Березань*. Виявляється, є вони в Україні лише там, де існувала трипільська культура. Першим це достеріг О. Трубачов¹⁶. То виходить, Трипільля – балканський «імпорт»? Але ж такий висновок впливає і з неупереджених праць археологів. І недаремно ж усі бронзові знаряддя трипільців виготовлені з міді Аї-Бунару – родовища в теперішній Болгарії. Ці висновки спектрографічного аналізу металу опублікував свого часу Є. Черних. Знаменно, що в одному ряду з копітками розкопками і складними спектрографічними технологіями опиняється такий крихкий матеріал, як слово – назва, донесена через шість тисячоліть (!) українським діалектним мовленням.

У працях О. Трубачова й В. Топорова з гідронімії України¹⁷ можна знайти багатющу інформацію про назви наших річок і гір, успадковані предками, крім уже згаданих народів, іще й від тюрків (*Орель, Ингул, Ташлик, Саксагань* і сотня інших), іранців (*Дніпро, Дністер, Дунай, Дін, Сула, Хорол*), від предків теперішніх албанців – ілірійців (*Горинь, Стрий, Бескид, Карпати, Медобори*), давніх балтів (*Рось, Раставиця, Вересня, Норин, кілька Вілій*) – більшість у доріччі Прип'яті та Горині. Чимало успадковано від давніх слов'ян і досі зберігає архаїчні форми: *Стир, Стубель, Радоробель, Либожада, Жерев, Ирпінь, Трубіж, Сувид, Суній*.

Нарешті, фінолог спробує пояснити таке майже неймовірно поширення топонімічної основи *кий-*: від ісп. *Сеути*, фр. *Севен*, англ. *Чевіот Гілз*, нім. *Кібіц-гебірге*, численних

Києвів і *Київців* у центрі Європи, сотень річок у Прибалтиці й Фінляндії (*Ківі, Кіяні, Ківі-ярві, Ківі-олі*), г. *Кейви* на Кольському півострові, де й *Хібіни, Кийських* островів у Білому морі (тут же на березі – *Кийська* сопка на півострові Канін Нос), до мансійської назви Уралу – *Кев* («камінь, скеля») та *Кийських гір* – історичної назви Кузнецького Алатау, звідки й досі бере витoki р. Кия, а далі на північ протікає *Кийський Єган*¹⁸. З кожним десятиліттям досліджень щораз більше аргументів на користь уральського, протофінського походження цих назв. Це означає, що й через таку позірно хистку стежку, як усна діалектна традиція, теперішні носії діалектів мовно єднаються з сучасниками, а то й частиною тих самих протофінів і фракійців, ілрійців та іранців, тюрків та литовців.

Як уже йдеться про такі давні матерії, варто подивитися, що повчального у ставленні до своїх діалектів може нам дати найдавніший народ Європи – баски. Тих діалектів у них лишилося сім на території 10 020 кв. км. Однак вони – справжні прадавні мафусаїли порівняно зі своїми романськими сусідами. Як згадано, до 1980-х років баскійська не мала спільної письмової норми і жила у вигляді діалектного масиву. За висловом В. Гюго (1843 р.), «давня назва „Наварра” – це не просто слово. Людина народжується тут баском, спілкується баскійською, живе по-баскійськи і по-баскійському вмирає». Баскійська мова – це справжня батьківська хата для басків, які живуть ще більшою мірою, ніж ми «на нашій, не своїй землі», адже тепер становлять у Басконії етнічну меншину (28%). Проте коли після їх виходу з історичної драми франкістського етноциду «на історичному світлофорі перед басками спалахнуло червоне світло» (Х. Інчаусті), вони спромоглися на велетенські зусилля і дійшли-таки розв'язку відразу кількох своїх пекучих проблем. Передусім, вони створили загальнобаскійську письмову норму *euskara batua*, далі – зміцнили баскійську церкву, організували мережу освіти баскійською мовою від ясел до університету, підтримали й розвинули традиції *берцоларі* – турнірів народних поетів-імпровізаторів, які збирають мільйонну аудиторію телеглядачів. Звичайно ж, тепер є баскійське радіо і телебачення. І, нарешті, вони зуміли компенсувати брак баскійського мовлення у місті, **створивши цілодобові радіопередачі діалогів з простими басками – носіями діалектної мови**. Прийшло й молоде покоління контроліти, яке вустами Габрієля Аресті (1975 р.) заявило про свою

рішучість в обороні останнього бастиону свого прадавнього народу – баскійської мови (ЕТА з'явилася трохи раніше – в 1960-ті рр.):

*Боронитиму батькову хату
Від вовків, лихварів,
Від посухи та суду
Я її вбережу.
Нехай втрачу худобу,
Залишуся без лану і лісу,
Без прибутків та зиску,
Але батькову хату
Я таки вбережу.
Коли зброї не стане –
Голіруч боронитиму хату.
Посічуть мені руки та плечі
І груди прохромлять, –
Все одно, до останку
Боронитиму хату батьків.
Хай не стане мене,
Навіть згинуть нацадки,
І душа, і надія –
Та стоятиме хата батьків.*
[Переклад К. Т.]

До такого радикалізму в нашій літературі, здається, не дійшло. Отже, порівняно з басками справи не такі вже й кепські.

Таким чином, з огляду на кількарарову зміну писемної мови в Україні за довжелезний час існування українських діалектів доходимо висновку, що спадкоємність писемних норм забезпечували щоразу саме живі народні говірки – наче могутній стовбур мови. Тоді як літературна, або писемна форма мови – наче гілка, найкраща, доглянута, часом прищеплена. Одна гілка всихає, інша виростає. Проте все на тому ж стовбурі. У тіні того стовбура-велета дрібнішають і в'януть ой які болісні – бо ще близькі – суперечки про неологізми 1930-х, заборони 1970-х, нерозв'язані питання правопису і мало не національний символ – отой хвостик угору в літері г... Як сказав індійський філософ Крішнамурті, коли немає бачення цілого, тоді деталі набувають неймовірних розмірів.

Хай і хвора на суржик, недоглянута, як хтось вважає, а, може, й мурзата, обчухрана, але **діалектна українська стихія триває** – і триватиме ще довго. Навіть просто так – без літературних щеплень і дозволів тривати. Вона, сказати б, наче та відома з усного фольклору рота, що й далі марширує «не в ногу», тоді як «їхне благородіє» – чергова писемна мова – «ідуть в ногу».

Проте є-таки й занепокоєння. Складається враження, що чиесь надзавдання – старанно затулити масові й неспростовні факти дальшого існування українських діалектів у доброму здоров'ї. Затулити, розраховуючи на нерішучу або байдужу частину еліти, внутрішньо вже готової до чергового винародовлення. Цілком очевидно, що всюдисущу усну діалектну стихію намагаються закамуювати або скомпрометувати, довести до сороміцького абсурду й підмінити обговорення проблем існування розмаїтої української діалектної стихії розмовами про технологію кращої письмової фіксації її історично змінної – бо аж третьої – літературної форми.

Дорогі земляки, небайдуже українство! Любімо живі діалекти, могутній стовбур нашої мови. Принаймні не зневажаймо їх, слухняно ставлячи побіч суржику або зводячи до ненормативних «формул».

Зробімо так, як зробили баски. Знайдімо кошти, щоб створити **радіостанцію живого, тобто діалектного українського мовлення**, де в прямому ефірі цілодобово звучали б тільки реальні, живі, автентичні діалоги українців усіх суспільних верств, усіх рівнів освіти й фахів. Потрібно дати вихід в ефір цьому живильному життєдайному середовищу – побутовому, щоденному спілкуванню етнічних українців, які мають перед освіченим прошарком ту перевагу, що засвоїли мову з потужної родинної, хатньої традиції. Нехай нарешті лунають в ефірі розмови про те, як сіно зібрати, город скопати, як хабаря негідникові дати або не дати, як весілля справити і потім з боргів вилізти, яка погода була сьогодні, які біди в родині і які втіхи. Може, тут і народній автентичній пісні знайдеться гідне місце, бо зрештою весь фольклор – це ж таки зразки діалектного, а не якого іншого мовлення.

Така радіостанція потрібна як реальний інструмент мовного єднання, як посередник між справжніми носіями мовної традиції (більш чи менш скаліченої, але ж уцілілої) і тими, хто цією традицією не просто не гребує, але переймається нею більше, ніж глобалізацією або черговим актуальним брatanням. Радіо повинне нарешті задовольнити право на **вибір** не лише різноманітних мішанок, спринтів і кока-коли, але й живої води джерел.

<http://www.softhawkway.com/mova.htm>.

ПРИМІТКИ

- ¹ Цит. за: *Itats du Danube et des Balkans*, Rŷd. L. Rousset, p. 2, t. 1 [y:] *Guides Joanne*, Paris 1893, p. 145–146.
- ² P. M. Dolukhanov, *Archeology and Linguistics: theories old and new* [y:] *Whither archeology?*, ed. M. Kuna, N. Venclov, Praha 1995, p. 204–210.
- ³ Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії* [y:] *Історія української мови. Хрестоматія*, укл. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко, Київ 1966, с. 203. Там само – **наукове** обґрунтування цього віку.
- ⁴ Там само.
- ⁵ А. А. Belecki, *La raccolta della terminologia marinara e pescherecia nell'Unione Sovietica per l'ALM*, 8, Firenze 1966; К. Tyščenko, *Lessico marinaro e peschereccio del litorale Caucasico del Mar Nero* [y:] *Bolletino ALM*, 13–15, Firenze 1976; С. Tyschenko, *La presenza linguistica e culturale italiana in Ucraina*, „Quaderni della Dante” XLIX–III, № 4, Roma 1996.
- ⁶ *Атлас української мови*, т. 1–2, Київ 1984–1988.
- ⁷ Б. А. Рибаків, *Язычество древних славян*, Москва 1981.
- ⁸ М. Ю. Браичевський, *Походження Русі*, Київ 1968.
- ⁹ А. С. Бугай, *Змійкові вали – літопис землі Київської*, Київ 1971.
- ¹⁰ В. А. Никонов, *Две волны в топонимии Полесья* [y:] *Полесье (Лингвистика, археология, топонимика)*, Москва 1968, с. 204. Там і карти.
- ¹¹ А. Членов, *Валы, остановившие гуннов*, «Ветер странствий», № 11, Москва 1976, с. 46; М. П. Кучера, *Змиевы валы Среднего Поднепровья*, Київ 1987.
- ¹² В. В. Мартынов, *Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов* [y:] *Доклад на IX Международном съезде славистов*, Минск 1982; К. Тищенко, *Іранські ізоглоси слов'янських мов*, «Східний світ» 1994, № 1–2.
- ¹³ В. И. Абаев, *О происхождении фонемы у (h) в славянском языке* [y:] *Проблемы индоевропейского языкознания*, Москва 1964; Його ж, *Скифо-европейские изоглоссы*, Москва 1965.
- ¹⁴ Геродот, *Історія в дев'яти книгах*, перекл. і прим. А. О. Білецького, Київ 1993, с. 180–199; В. В. Сєдов, *Происхождение и ранняя история славян*, Москва 1979.
- ¹⁵ К. Тищенко, *Литва на Сіверщині. Топонімічні свідчення*, «Пам'ятки України. Історія і культура» 2001, № 1–2, с. 106–120.
- ¹⁶ О. Н. Трубачов, *Названия рек Правобережной Украины*, Москва 1968.
- ¹⁷ О. Н. Трубачов, *Названия рек Правобережной Украины*, Москва 1968; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва 1962.
- ¹⁸ К. Тищенко, *Метатеорія мовознавства*, Київ 2000, с. 262, карта; К. Тищенко, *Мови Європи*, Київ – Львів 2001